

Józef Szajna

Józef Szajna

Józef Szajna (13 III 1922 – 24 VI 2008) – twórca teatralny, artysta plastyk. W chwili wybuchu wojny był uczniem II Gimnazjum im. S. Sobińskiego w Rzeszowie. W 1939 zmobilizowany i wcielony do 17. Pułku Piechoty, dotarł z nim do Lwowa. W listopadzie uciekł spod okupacji radzieckiej. Zaangażowany w działalność konspiracyjną w Szarych Szeregach i Związku Walki Zbrojnej, został aresztowany podczas próby ucieczki na Węgry w styczniu 1941; więziony w Muszynie, Nowym Sączu i Tarnowie.

Od lipca 1941 do kwietnia 1945 był więźniem obozów koncentracyjnych Auschwitz-Birkenau i Buchenwald. W l. 1944–45 stworzył pierwsze rysunki scen obozowych. W l. 1945–47 przebywał na terenie Niemiec, blisko granicy holenderskiej, w miasteczku Haren nad rzeką Ems, wyzwolonym przez Dywizję Pancerną gen. Stanisława Maczka, zamieszkanym przez Polaków i nazywanym Maczków. Tam w polskiej szkole zdał maturę i powrócił do Polski. W l. 1947–53 studiował na Wydziale Grafiki ASP w Krakowie, gdzie uzyskał w 1952 dyplom w pracowni prof. Witolda Chomicza oraz na Wydziale Scenografii tejże uczelni – dyplom otrzymał w pracowni prof. Karola Frycza. W 1953 debiutował jako scenograf w sztuce „Młoda gwardia” Aleksandra Fadiejewa w reż. Andrzeja Dobrowolskiego w Teatrze Ziemi Opolskiej. W 1954 podjął pracę naukowo-dydaktyczną w ASP w Krakowie. Od 1955 przez ponad 10 lat pracował w Teatrze Ludowym w Nowej Hucie.

W swych pracach scenograficznych z l. 50. i 60. wprowadzał elementy charakterystyczne dla ówczesnych awangardowych poszukiwań w plastyce (abstrakcja geometryczna, informel, tasyzm, kolaż). Jego scenografie przykuwały uwagę i szokowały, zaś metaforyczne wizje plastyczne stawały się dominującym elementem kolejnych przedstawień reżyserowanych przez kierujących Teatrem Ludowym Krystynę Skuszanekę i Jerzego Krasowskiego (m.in. „Księżniczka Turandot” Carla Gozziego i „Myszy i ludzie” Johna Steinbecka z 1956, „Jacobovsky i pułkownik” Franza Werfla, „Dziady” Adama Mickiewicza z 1962).

W 1962 wraz z Jerzym Grotowskim zrealizował w Teatrze 13 Rzędów w Opolu sławny spektakl „Akropolis” według Stanisława Wyspiańskiego. Zaproponował przeniesienie akcji sztuki w realia oświęcimskie i był autorem jego plastycznej wizji. W sztuce pojawiają się elementy będące emblematami autorskiego teatru Szajny: reminiscencje zlagrowanego świata, zgrzebne, workowate kostiumy, drewniaki, taczki, kukły i artystycznie przetworzone przedmioty codziennego użytku. W tym samym roku zaprojektował scenografię do sztuki „Czwarty” Konstantego Simonowa w reżyserii Ireneusza Erwana, wystawionej w Teatrze im. W. Siemaszkowej w Rzeszowie. Artysta opublikował wiele tekstów będących teoretycznym wykładem jego rozumienia sztuki teatralnej – nurtu określanego jako plastyczny („Józef Szajna o teatrze współczesnym” – 1959, „O nowej funkcji scenografii” – 1962, „Problem teatru” – 1965, „Teatr otwarty” – 1968).

W l. 1963–66 był dyrektorem, kierownikiem artystycznym, reżyserem i scenografem Teatru Ludowego w Nowej Hucie, który stał się wówczas jedną z najbardziej eksperymentalnych polskich scen. Ważnymi przedstawieniami Szajny z tego okresu były: „Rewizor” Mikołaja Gogoła (1963), „Śmierć na gruszy” W. Wandurskiego (1964), „Puste pole” Tadeusza Hołujy (1965), „Zamek” Franza Kafki (1966). W l. 1967–71 realizował spektakle m.in. w Starym Teatrze w Krakowie („Oni” i „Nowe Wyzwolenie” Stanisława Ignacego Witkiewicza, „Łaźnia” Włodzimierza Majakowskiego), w Teatrze Śląskim w Katowicach („Rzecz listopadowa” Ernesta Brylla), Teatrze Polskim w Warszawie (głośny „Faust” według Johanna Wolfganga Goethego z 1971).

Od ukończenia studiów równolegle zajmował się różnymi formami twórczości plastycznej: malarstwem, rysunkiem, grafiką,

happeningiem. Należał do krakowskiej grupy artystycznej MARG, z którą dwukrotnie (w 1959 i 1960) wystawiał prace plastyczne i scenograficzne. Kreował oryginalne formy, stojące na pograniczu malarstwa, rzeźby i scenografii. Pod koniec I. 60. stworzył głośne environments (instalacje przestrzenne): „Reminiscence”, zrealizowane w 1969 na 150-lecie krakowskiej ASP (upamiętniały wojenną martyrologię artystów – profesorów Akademii), „Ściana butów”, „Ślady” oraz „Replikę” (1971), której kolejne, coraz bardziej rozbudowane wersje przybrały postać niezwykłego przedstawienia – uznawanego za największe dzieło artysty i jeden z najwybitniejszych spektakli teatralnych XX w. Szajna powiedział, że pokazał „zmartwychwstanie z popiołów”; krytycy i widzowie dostrzegli w nim „wstrząsający obraz świata zagłady”, a także protest przeciwko wojnie, agresji i terrorowi. „Replika” to rozegrana niemal bez słów przypowieść o ludzkiej mizerii, uległości wobec zła i przemocy, ale także o nadziei, woli życia, potrzebie dobra i świętości.

We wrześniu 1971 objął dyrekcję Teatru Klasycznego w Warszawie i kierował nim do marca 1982. Przekształcił go w Centrum Sztuki Studio; powołał Galerię Studio i zainicjował powstanie zbiorów sztuki współczesnej. Zorganizował przy teatrze Podyplomowe Studium Scenografii warszawskiej ASP. W tym okresie zrealizował cykl monumentalnych spektakli, inspirowanych arcydziełami literatury i biografiami twórców. Były to: „Witkacy” (1972), „Dante” (1974 – premiera na otwarcie X Międzynarodowego Festiwalu Teatralnego we Florencji), „Cervantes” (1976) i „Majakowski” (1978). Ważną wypowiedzią była „Gulgutiera” (1973) – groteskowa przypowieść o sytuacji artysty i sztuki we współczesnym świecie (scenariusz napisał wspólnie z Marią Czanerle). W przedstawieniach powracał problem konfrontacji wrażliwej jednostki, obdarzonej mocą kreacji i pragnieniem przemiany rzeczywistości, z wrogim światem, który przynosi cierpienie, poddaje próbom niemożliwym do przetrwania, kusi grzechem i złem.

Spektakle Teatru Studio były prezentowane na najważniejszych festiwalach teatralnych (m.in. w Edynburgu, Nancy, Paryżu, Bergen w Norwegii, Tampere w Finlandii, Sofii, Brukseli, Guanajuato w Meksyku, Jerozolimie) oraz podczas licznych tournée w Europie i na świecie (m.in. w USA, Meksyku, ZSRR). Teatr S. zyskał miano jednego z najoryginalniejszych zjawisk tej dziedziny sztuki w XX w. W I. 90. artysta stworzył nowe przedstawienia zarówno w Polsce („Dante '92” w Teatrze Studio w Warszawie, „Ślady” w Teatrze Rozrywki w Chorzowie – 1993), jak i za granicą (w stolicy Turcji Ankarze, w Madrycie, Kairze, Lizbonie). Podczas uroczystego jubileuszu 75-lecia urodzin – 13 III 1997 – w Rzeszowie otwarta została Szajna Galeria z zestawem dzieł podarowanych przez artystę „ziemi rzeszowskiej”. W rzeszowskiej WSP odbyła się sesja naukowa poświęcona twórczości artysty. Twórca przygotował z aktorami rzeszowskiego Teatru spektakl „Déballage” (Rozpakowanie), którego idea nawiązuje do happeningów artysty z motywem demaskacji – krytycznego rozpoznania sytuacji międzyludzkich.

Twórczość plastyczna Szajny dzieli się na kilka etapów; ale powtarzają się w niej charakterystyczne formy, tematy i sposoby wyrażenia. W I. 50. rozpoczął pracę nad cyklem abstrakcyjnych „obrazów-dramatów”, które charakteryzuje bogata materia, powstała z klejania na płótno pakuł, dartego płótna, plastyku i metalowych folii. Na pocz. I. 60. penetrował artystyczne możliwości, jakie dawały efekty zniszczenia, rozdarcia, przepalenia, odśnaniające „wnętrzości” obrazów (serie „Dramatów”, „Struktur”, „Śladów”). Tworzył kolaże i wykorzystywał w kontrastowych zestawieniach gotowe przedmioty (ambalaże). W kompozycjach z surrealistm, spotęgował nastroj grozy i makabry. Artysta w perfekcyjny sposób naśladował procesy rozpadu materii i rozkładu ciała. Krytycy na Zachodzie określili twórczość S. mianem „teatru paniki”.

W I. 70. powstały kolejne environments: „Uwięzieni”, „Sylwety i cienie” (1973), „Drabina do nieba”, „Ślady” (1978), „Drang nach Osten, Drang nach Westen” (1987). W 1978 rozpoczął pracę nad cyklem obrazów i rysunków zatytułowanym „Mrowiska”, „Nasz wiek XX”, „Kosmos”. Powraca w nich motyw zunifikowanych sylwetek ludzkich, szczególnie zapełniających powierzchnię płótna lub kartki. Od 1995 powstały nowe serie prac: „Inżynieria genetyczna”, „Gęby” – groteskowe, nawiązujące do sztuki teatru wizerunki ludzi i monstrów oraz wykonane twardą kreską akty i rysunki erotyczne.

Szajna był moralistą, krytycznie oceniającym współczesną cywilizację. Nałożył na sztukę zobowiązanie sprostania doświadczeniom XX w. i ukazania, wyłaniającego się z tragicznej lekcji totalitaryzmu, obrazu świata i człowieka. Świat jawił mu się jako gigantyczne śmietnisko, a człowiek jako karykatura boskiego stworzenia, pozbawiona indywidualności postać z tłumy, kierująca się prymitywnymi odruchami i pierwotnym instynktem. Tworzył sztukę z przesładującego go od czasów wojny poczucia nietrwałości życia i wartości – zwłaszcza piękna, odsnania procesy starzenia się. Preferował poetykę odcisku, fragmentu, śladu, nie przywiązywał wagi do zachowywania swych dzieł. Poddawał weryfikacji tworzone przez ludzi wiary, utopie, iluzje i idee. Rysem dopełniającym jego twórczość jest groteska. Sztuka była dla niego także przestrzenią zabawy i realizacji niezwykłych pomysłów.

Jego prace były pokazywane na kilkuset indywidualnych wystawach w Polsce i na świecie, m.in.: Malarstwo, environment „Ślady”, dokumentacja teatralna (Rennes, Avignon, Mulhouse, Paryż, Lwów 1980, Essen i Bochum w Niemczech, Brukseli i Tel Awiwie 1983), „Józef Szajna – plastyka – teatr. Retrospektywna wystawa z okazji 40-lecia pracy twórczej” (Moskwa, Paryż, Warszawa), „Teatr paniki Józefa Szajny” (Katowice, Chorzów 1993), „Świat Józefa Szajny. W hołdzie pomordowanemu” (Oświęcim-Brzezinka 1995), „Appell” (Buchenwald 1995), „Szajna – wystawa retrospektywna” (Orońsko 1998, Szczecin 1999). W Rzeszowie prezentował swoje prace kilkakrotnie: Muzeum Ziemi Rzeszowskiej 1964, BWA 1988, 2001, „Szajna Galeria” 1997, 1998. Dwukrotnie reprezentował Polskę na Międzynarodowym Biennale Sztuki w Wenecji (1970, 1990), a także podczas XV i XX Międzynarodowego Biennale Sztuki w São Paulo w Brazylii (1979, 1989). W 1980 w Berlinie na wystawie „Bilder Menschen in der Kunst des Abendlandes” jego prace były prezentowane obok dzieł Böcklina, i Gericaulta. W 1998 wraz z Mirosławem Bałką uczestniczył w wystawie „Art and the Environment from the Ecological Point of View” w Osace.

Artysta został uhonorowany wieloma polskimi i zagranicznymi nagrodami za osiągnięcia artystyczne. Ważniejsze to: Nagroda Krytyki „Przeglądu Kulturalnego” (1957) za dekoracje do sztuk wystawionych w Teatrze Ludowym w Nowej Hucie, wyróżnienie ITI na Festiwalu Teatru Narodów w Paryżu za scenografię (1958), srebrny medal na Międzynarodowej Wystawie Collagen w Kunstgewerbe Museum w Zurychu (1968), złoty medal na Quadriennale Scenografii w Pradze (1971), I nagroda i złoty medal na IV Festiwalu Sztuki w Warszawie (1972), srebrny medal na Międzynarodowej Wystawie Exempla w Monachium (1974), Światowa Nagroda Kulturalna Centro Studi e Ricerche delle Nazioni w Salsomaggiore (1984), Oscar d'Italia 1985 Accademii d'Europa w Calvatone, nagroda dla „Repliki VI” na Międzynarodowym Festiwalu Teatralnym w Quebecu (1986), Nagroda Mera Ankary za najwybitniejsze wydarzenie artystyczne sezonu 1993/94 za przedstawienie „Izler II”, Nagroda Fundacji Jurzykowskiego za 1993/94, Pegaz – najwyższe odznaczenie ASP w Warszawie

(1998), Koryfeusz Scenografii Polskiej – Nagroda Centrum Scenografii Polskiej Muzeum Śląskiego w Katowicach (1999). Przyznano mu odznaczenia państwowe: m.in. Krzyż Komandorski z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski (1994), Krzyż Wielki Orderu Odrodzenia Polski (1998). Otrzymał również Złotą Odznakę ZPAP (1975), Krzyż Oświęcimski (1985), Nagrodę Specjalną Ministra Spraw Zagranicznych za popularyzację polskiej sztuki za granicą (1988). Jest laureatem Złotej Oznaki Miasta Krakowa (1965), Nagrody m. st. Warszawy za wybitne zasługi dla Warszawy (1987); Honorowym Obywatelem Opola (1996), Rzeszowa (1997), Tczewa (2002) i Oświęcimia (2006). W 1985 został mu nadany przez Radę Państwa tytuł profesorski. Profesor Józef Szajna został wyróżniony także tytułem Doktora Honoris Causa Uniwersytetu w Oldenburgu (2002), Uniwersytetu Opolskiego (2003) oraz Uniwersytetu Rzeszowskiego (2007).

Prace Józefa Szajny znajdują się w zbiorach największych polskich muzeów, a także w Muzeum Miasta Bochum, Muzeum Historii Niemiec w Bonn, Muzeum Buchenwaldu, Muzeum Narodowym w Osace, Muzeum im. Puszkina w Moskwie, Muzeum Yad Vashem w Jerozolimie, Accademii Italia delle Arti e del Lavoro w Salsmaggiore, Gallerii d'Arte Cortina w Mediolanie, w kolekcji rodziny Johnssen w Essen i Vaclava Havla w Pradze.

dr hab. Magdalena Rabizo-Birek, prof. UR